

P 6 177

©

NIEUW VLAAMS TIJDSCHRIFT

STICHTERS AUGUST VERMEYLEN
EN HERMAN TEIRLINCK

EENENTWINTIGSTE JAARGANG

U. B. GENT

VERSCHIJNT TIEN KEER PER JAAR - APRIL 1968

UITGEVERIJ ONTWIKKELING ANTWERPEN

585

9

als afzonderlijke segmenten in de mens, die na mekaar bereikt worden en waarvan het onder-liggende telkens verlaten wordt. Zij vormen integendeel samen de eenheid van de mens en zijn onafscheidelijk verbonden. Het bewustwordingsproces in de mens is het dat ze een voor een leert beleven en het is maar wanneer men ook het hoogste heeft leren beleven dat men volledig mens geworden is. Zo is *Tellurisch* een bundel waarin de geestelijke veerkracht, die reeds in onze aarde, lees in onze materie, aanwezig is, de mens opstuwt om dit materiële te transcenderen tot geheel zijn geestelijke realiteit in de onscheidbare wisselwerking van geest en stof. Dit is de betekenis van het tellurische, niet het soort duistere trance-verbondenheid, die ons alleen naar beneden trekt, met het larvaire van onze materiële oorsprong. De zending van de mens ligt in de tegenovergestelde richting.

Tot nu toe heb ik nog geen, of bijna geen waardeoordeel uitgesproken, alleen gesitueerd en trachten te verklaren. Van vele aspecten, inhoudelijke of formele, heb ik nog niets gezegd. De belangrijkste hoop ik nochtans naar voren te hebben gebracht. Misschien werden sommige lezers afgeschrikt door de moeilijkheden waarover ik sprak en die reëel zijn. Zij die van een probleemloze lyriek houden, van landelijke eenvoud, tedere liefdeverzen en stemmingskunst, doen er wellicht beter aan hun zoeklicht op andere dichters te richten. Zij die in de mens alleen een stel scheikundige reacties kunnen zien, verliezen bij Pol Le Roy hun tijd, tenzij ze er plots een initiatieke vonk zouden ontvangen. Tegen de anderen zeg ik: lees dit werk, herleest het en laat er u van doordringen. Die esoteriek is overigens niet zo moeilijk want ze spreekt tenslotte intuïties uit die ieder mens, die werkelijk diep leeft, kort of laat in eigen ervaring moet ontmoeten, en dan zult u zien dat u voor een groot werk staat, groot, gemeten naar de doorsnee-dichters van deze tijd, en dit niet alleen wegens zijn menselijke en geestelijke draagwijdte, maar ook in zijn vaak schitterende vorm. Zo groot, dat u er de fouten zult bijnemen, zoals af en toe werkelijke duisterheden, krampachtige zeggings, een neiging naar het pathetische. Doch wat betekenen deze tekortkomingen in zulk geheel! Voor mij is Pol Le Roy een totaal dichter in de lijn der grote duiders van ons aardse bestel en onze geestelijke essentie. In deze tijd totaal geëngageerd en uit deze tijdsgebonden ervaring algemeen geldende menselijke intuïties bovenhalend. Of zijn werk de tijd zal overleven geloof ik doch kan niemand weten.

Het heeft trouwens weinig belang. De geest is eeuwig. Vandaag en voor ons straalt hij met ongemene intensiteit in het werk van deze dichter. Dat is het enige wat belang heeft.

E.v.R.

KAFKA OVER LEVEN EN DOOD

Ter nagedachtenis van Herman Uyttersprot

Is K. schuldig? Ik bedoel natuurlijk Josef K. in Kafka's *Proces*. Iedereen die zich met Kafka bezighoudt, stelt zich die vraag. Van het antwoord erop lijkt alles af te hangen. Een proces kan ten slotte niet juist beoordeeld worden zonder te weten of de verdachte schuldig is of niet. Ook de beschrijving van een proces, zoals Kafka die in zijn roman geeft, lijkt in het licht van die vraag en het antwoord erop beoordeeld te moeten worden. Ten slotte is het doel van elk proces dat antwoord te vinden. Is K. dus schuldig? De roman geeft geen antwoord op deze vraag. Erger nog, de vraag wordt niet eens gesteld. Ja, men zou de indruk kunnen krijgen dat het een van de beginselen van deze roman is, die vraag zelf, en bijgevolg het antwoord erop, te omzeilen, of ze zelfs met alle mogelijke middelen te bannen. Dat schijnt mij een waarschuwing te zijn. De schuldvraag is in Kafka's roman terzijde geschoven. Ze speelt in het hier beschreven proces ten slotte geen rol.

Ik ben natuurlijk niet de eerste die dat opmerkt. Maar over het algemeen wordt dat zo opgevat: Kafka beschrijft een proces waarbij de vraag of de verdachte werkelijk schuldig is of niet, geen rol speelt. K. wordt veroordeeld zonder dat met deze vraag ook maar rekening wordt gehouden. In die zin wordt hij dus onschuldig veroordeeld en terechtgesteld. K. is onschuldig. Dat is de meest verbreide opvatting. Het is b.v. ook de opvatting in de film van Orson Welles. Er is een belangrijke tegenspreker: Kafka's vriend Max Brod, aan wie de bewaring van Kafka's nalatenschap en de uitgave ervan te danken is. Volgens Brod is K. wél schuldig. Hij doet een beroep op een aantekening van 30 september 1915 uit Kafka's dagboek. Ze luidt als volgt: „Roßmann und K., der Schuldlose und der Schuldige, schließlich beide unterschiedslos strafweise umgebracht, der Schuldlose mit leichter Hand, mehr zur Seit geschoben als niedergeschlagen“ (!).

Ik hoef de aandacht wel niet speciaal te vestigen op wat

in deze aantekening onmiddellijk en vooral opvalt: de straf, en wel de doodstraf, zegt Kafka hier zelf uitdrukkelijk, wordt in elk geval toegepast, onverschillig of de ene schuldig is en de andere niet. Ten tweede vernemen wij hier dat ook het verhaal over de avonturen van Karl Roßmann, Kafka's eerste roman, door hem *Der Verschollene* (De Verdwenene) geheten, door Brod uitgegeven onder de titel *Amerika*, het verslag brengt van een soort van proces vergelijkbaar met dat van K. Ten derde moeten wij vaststellen dat Kafka in zijn aantekening toch wel onderscheid maakt tussen een schuldige en een schuldeloze. Maar is het zo duidelijk als Brod schijnt te veronderstellen, wie de schuldige en wie de onschuldige is van deze twee, — Roßmann en K.? „Roßmann en K., de schuldeloze en de schuldige” — moet dat, in een dagboekantekening, zonder meer worden verstaan in de exacte volgorde: Roßmann de onschuldige, K. de schuldige? Hier moet gezegd worden dat, bij vergelijking van beide romans, in *Het Proces* tenminste de hypothese van K.'s onschuld uitdrukkelijk ter sprake komt, maar geen enkele aanduiding over zijn concrete schuld te vinden is; dat daarentegen Roßmann in *Amerika* misschien als een onschuldige voorkomt, maar toch met heel concrete verwijzingen naar zijn schuld. Beiden worden, zonder onderscheid, met de dood gestraft, zegt Kafka, de onschuldige om zo te zeggen met lichte hand, veeleer „terzijde geschoven” dan neergeslagen. Wij kennen het slot van *Amerika* echter niet. Wat K. betreft, hij wordt niet „neergeslagen”, maar met behulp van een mes vermoord. De laatste zinnen van de roman luiden als volgt: „Aber an K.s Gurgel legten sich die Hände des einen Herrn, während der andere das Messer ihm tief ins Herz stieß und zweimal dort drehte. Mit brechenden Augen sah noch K., wie die Herren, nahe vor seinem Gesicht, Wange an Wange aneinandergelehnt, die Entscheidung beobachteten. 'Wie ein Hund', sagte er, es war, als sollte die Scham ihn überleben” (3). Het schandelijke van zijn einde is precies, dat hij wordt omgebracht als een hond. Is dat inderdaad niet „mehr zur Seite geschoben als niedergeschlagen”? Zeker, niet zo gewoon maar „terzijde geschoven”, maar omgebracht. Gedood wordt echter in elk geval ook degene die niet „neergeslagen” wordt. Mij komt inderdaad voor dat Josef K. in het *Proces* eerder de onschuldige is en Roßmann, *Der Verschollene*, de schuldige. En dat zou ook overeenstemmen met de algemene ontwikkeling van Kafka's gedachte. Kafka had ooit het plan opgevat, zijn verhalen *Der Heizer* (dat is het eerste kapittel van

Amerika), *Die Verwandlung* en *Das Urteil* (dit laatste is vroeger geschreven dan de andere twee) gebundeld uit te geven onder de titel *Die Söhne*; later wilde hij *Die Verwandlung*, *Das Urteil* en *In der Straskolonie* bundelen onder de titel *Strafen* (4). Eerst betreft het voor hem vooral een schuldcomplex tegenover de vader; wat later ziet hij, in ongeveer dezelfde verhalen (weggelaten is alleen *Der Heizer*, d.w.z. *Der Verschollene*, en bijgevoegd is de *Straskolonie*), het centraal thema niet meer in de schuld, maar in de boete als dusdanig. Maar deze evolutie waarschuwt ons ook dat wij inderdaad slechts mogen zeggen dat K., in het *Proces*, eerder nog onschuldig is, ofschoon Kafka ons in zijn dagboekantekening van 1915 uitdrukkelijk schijnt te zeggen: K. is onschuldig; en dat wij het ook, in tegenstelling met deze efemere opmerking, ernstig moeten opnemen dat in het *Proces* noch de vraag wordt opgeworpen of K. schuldig is of niet, noch enig antwoord op deze vraag in het vooruitzicht wordt gesteld.

Uitgaande van deze constatering moet men zich, geloof ik, afvragen: over wat voor proces heeft Kafka het eigenlijk? Ziehier de feiten. Iemand wordt onverwacht aangehouden door twee mannen die zich op geen enkele manier legitimeren. Nu noch later komt hij te weten om welke redenen en waarvan hij in feite beschuldigd is. Hij wordt niet opgebracht, maar hij zal er blijkbaar niet aan kunnen ontsnappen, de eerstkomende zondag voor de rechter van instructie te verschijnen. Het gerecht verwacht hem, maar zelfs de vaststelling van zijn identiteit is twijfelachtig. Hij vindt een advocaat, maar advocaten zijn op de rechtbank niet toegelaten. De rechtbank houdt principieel geen rekening met verdedigingsgeschriften van de beschuldigten of van hun verdedigers. De meeste invloed op de gang van zaken lijkt nog een obscure schilder te hebben die betrekkingen onderhoudt met de rechters en ze portretteert. Langs deze man om verneemt hij dat er twee wegen zijn om zich in een dergelijk proces uit de slag te trekken: de schijnbare vrijpraak — schijnbaar, omdat ze onvermijdelijk gevolgd wordt door een nieuwe aanhouding en wederopneming van het proces — en de „Verschleppung”, het op de lange baan schuiven, d.i. trachten het proces zolang mogelijk in de laagste instanties te houden. „Beide Methoden... verhindern aber auch die wirkliche Freisprechung”, merkt K. op. Antwoord: „Sie haben den Kern der Sache erfaßt” (5). Aangaande de „echte vrijpraak” echter wordt gezegd: „Im Gesetz steht natürlich..., daß der Unschuldige freigespro-

chen wird... Ich weiß von keiner wirklichen Freisprechung" (5), iets dergelijks komt slechts in legenden voor. De afloop van het proces is dan ook (zonder dat wij nog iets over de uitspraak van het vonnis vernemen, en zonder dat de beschuldigde zelf er iets van hoort) dat K. door twee heren in het zwart en met hoge hoeden op, in een steengroeve buiten de stad wordt gedood. Wat is dat voor een proces?

Geen aanduiding ervoor dat het over het proces van een schuldige gaat. K. heeft niet, als een nieuwe Adam, van de boom des levens of de boom der kennis van goed en kwaad gegeten en door deze zonde de doodstraf verdiend, zoals volgens de bijbelse mythe God de zondige mensen de boete van de sterfelijkheid heeft opgelegd. Ook geen aanduiding dat het in het geval van K. om een of ander „offer” voor wat dan ook zou gaan. Tot daar, voorlopig althans, wat de gebruikelijke „religieuze” interpretaties van het *Proces* betreft — hoewel niet te betwisten valt dat het *Proces* toch wel heel duidelijk godsdienstige implicaties schijnt te hebben. Maar er zijn ook geen aanduidingen die laten blijken dat het om het proces van een onschuldig slachtoffer van een SS-staat gaat. Hoewel het niet zonder betekenis kan zijn dat niemand van ons bij het lezen van de roman aan dergelijke associaties kan ontsnappen, blijft het een feit dat geen enkel detail klopt; en juist in het geval van de hypothese van een dergelijke interpretatie moeten precies de details kloppen. Dat het proces een karikatuur is — als die uitdrukking hier mag gebruikt worden — van elk enigszins normaal verlopend rechtsgeding, maar dat de roman toch moeilijk een pamflet tegen misbruiken in de justitie kan worden genoemd, hoeft geen betoog. Dus, wat is het dan voor een proces? Ondanks al zijn ongewone trekken komt het ons bekend voor. Ondanks al zijn irrealiteit lijkt het iets dat wij in werkelijkheid kennen. Hoe ongelooflijk het verhaal ons ook voorkomt, wij ondergaan het verloop van het proces, met tegenzin en om onduidelijke redenen, als een noodlottige en strikt noodzakelijke afloop. Hoe komt dat?

Ik vrees dat de verklaring doodeenvoudig is. Welk proces eindigt steeds en onvermijdelijk met de doodstraf als het eenmaal in gang is gezet? Het leven zelf. De dood is inderdaad niet alleen het einde, maar ook een straf: de prijs namelijk die voor het leven zelf wordt betaald. Men kan de zaak op de lange baan schuiven, men kan zelfs een schijnbare vrijspraak bereiken, maar geen werkelijke vrijspraak: onsterfelijkheid is een legende. In de wet staat, dat de

onschuldige zal worden vrijgesproken, nochtans heeft niemand ooit enig bericht gekregen van een vrijspraak. Dat is geen contradictie, want in de zin van dit proces zijn er inderdaad geen onschuldigen: de schuld die met de dood moet worden betaald, is het leven zelf. Aangezien de geboorte tot dit leven het begin is van het proces met zijn onvermijdelijk einde, is ze een soort van aanhouding. Eens geboren, alhoewel aangehouden, kan je doen wat je wil, je bent naar alle schijn „vrij”. Maar het proces gaat zijn gang, en je kan evengoed volgende zondag voor je rechter van instructie verschijnen. Het blijft overigens om het even of je naar hem toegaat of niet. Wie je aanhoudt, in het leven zet, legitimeert zich niet. Waarom het leven je eigenlijk zo schuldig maakt dat je de doodstraf wordt opgelegd, verneem je nooit. Er zijn advocaten, verdedigers van het leven tegen de dood, m.a.w. dokters; zij hebben hun opvatting over het verband tussen leven en dood, maar zij zijn niet bij de rechtbank toegelaten, de rechters nemen van hun geschriften helemaal geen kennis, zij hebben ten slotte geen invloed op het proces, namelijk op zijn uiteindelijke afloop. Ten slotte onderhoudt een gewoon schilder, of een ander kunstenaar, langs de verbeelding om, nog de nauwste betrekkingen met de rechtbank; zo b.v. de schrijver van een roman zoals *Het proces*; en dan natuurlijk slechts in de verbeelding van zijn ideeën. Ook hij kan de gang van zaken hoegenaamd niet beïnvloeden.

Tegen dat proces houdt K. zijn grote redevoering voor de rechter van instructie; zo spreekt Kafka over het leven: „Sie können einwenden, daß es ja überhaupt kein Verfahren ist”, zegt hij reeds met de tweede zin. „Sie haben sehr recht, denn es ist ja nur ein Verfahren, wenn ich es als solches anerkenne. Aber ich erkenne es also für den Augenblick jetzt an, aus Mitleid gewissermaßen. Man kann sich nicht anders als mitleidig dazu stellen, wenn man es überhaupt beachten will. Ich sage nicht, daß es ein liederliches Verfahren ist, aber ich möchte Ihnen diese Bezeichnung zur Selbsterkenntnis angeboten haben... Was mir geschehen ist, ist ja nur ein einzelner Fall und als solcher nicht sehr wichtig, da ich es nicht sehr schwer nehme, aber es ist das Zeichen eines Verfahrens, wie es gegen viele geübt wird. Für diese stehe ich hier ein, nicht für mich... Hören Sie: Ich bin... verhaftet worden, über die Tatsache der Verhaftung selbst lache ich, aber das gehört jetzt nicht hierher. Ich wurde früh im Bett überfallen... Es war nicht leicht, ruhig zu bleiben. Es gelang mir aber, und ich fragte den

Aufseher vollständig ruhig..., warum ich verhaftet sei. Was antwortete nun dieser Aufseher...? Meine Herren, er antwortete im Grunde nichts, er hatte mich verhaftet und war damit zufrieden... Selbst meine Vermieterin, eine ganz einfache Person..., war verständig genug, einzusehen, daß eine solche Verhaftung nicht mehr bedeutet, als einen Anschlag, den nicht genügend beaufsichtigte Jungen auf der Gasse ausführen... Es ist kein Zweifel, daß hinter allen Äußerungen dieses Gerichts... eine große Organisation sich befindet... Und der Sinn dieser großen Organisation, meine Herren? Er besteht darin, daß unschuldige Personen verhaftet werden und gegen sie ein sinnloos... Verfahren ingeleitet wird. Wie ließe sich bei dieser Sinnlosigkeit des Ganzen die schlimmste Korruption... vermeiden?" (6).

Laten we de vraag naar schuld of onschuld nu even nader bekijken. K. hoorden we zojuist zeggen, pleitend natuurlijk, „dat onschuldige personen worden aangehouden en dat tegen hen een zinloos proces wordt ingespannen”. Wij zegden toch, dat het leven zelf de schuld is die met de dood moet worden betaald. Er is echter blijkbaar geen tegenspraak. Als men het leven uit een rechtelijk-moreel oogpunt als een proces beschouwt, dan doet het zich voor als de schuld waarvoor in dit proces met de dood, of, zoals men ook zegt, met het leven zelf moet worden betaald. Wanneer men echter dat proces, een dergelijk proces, in de neutrale betekenis van dat woord, voor „zinloos” aanziet en het helemaal niet erkent (K. had in het begin van zijn redevoering gezegd dat hij de procedure slechts uit medelijden, en „voor het ogenblik”, wilde erkennen), wanneer men het leven niet uit een rechtelijk-moreel oogpunt beschouwt, dan zijn wij ten slotte allemaal „unschuldige Personen”. Maar wij zien ook onmiddellijk de consequenties van die zienswijze: het leven zelf is, als men het in zijn verhouding tot de dood, en dus als een geheel, in rechtelijk-moreel opzicht bekijkt, een schuld die met de dood moet worden betaald. Dan is er nergens onschuld, en kan in vergelijking met deze schuld geen andere enig belang hebben. Ofwel is het fundamenteel gebeuren, het leven zelf namelijk, voor ons allen een zinloos „proces” in de meest neutrale betekenis van dat woord. En dan moet men vragen: „Wie ließe sich bei dieser Sinnlosigkeit des Ganzen die schlimmste Korruption vermeiden?”. Als ten slotte alles zinloos is, namelijk het leven in zijn geheel, dan moet men er zich niet over verwonderen dat er op deze grondslag *in* het leven en samenleven van de mensen nooit iets goeds tot stand komt en dat alleen de

corruptie er kan heersen. Er kan, zelfs met het oog op deze onvermijdelijke corruptie, geen sprake zijn van schuldig-zijn.

Dientengevolge zou dan de roman *Het Proces* ontstaan zijn omdat Kafka naar een beeld van het leven zocht. Tot het leven behoren vooral geboorte en dood. Normaal overzien wij dat leven, namelijk als ons eigen leven, nooit in zijn geheel; wij staan er midden in. De geboorte, als de overgang van het niet-leven naar het leven, ligt altijd reeds achter ons, de dood staat ons altijd nog te wachten. Wij kunnen, na gestorven te zijn, het geheel van het leven niet tot aan zijn einde overzien.

Wij kunnen ons dus slechts een beeld van het leven in zijn geheel vormen, als wij het uitbeelden als een gebeuren dat zich *binnen* ons leven zou voordoen. De vraag is dus: hoe zou het ons voorkomen als wij, binnen ons leven, een „gebeuren” zoals ons mensenleven in vrijwel normale omstandigheden zouden beleven? Antwoord: ongeveer als een proces zoals door Kafka in zijn roman beschreven.

Enkele aanvullende beschouwingen over ten dele algemenere en ten dele meer bijzondere vragen.

1. Wat ik heb uiteengezet, is de schets van een interpretatie van een episch gedicht, van een roman, en wel van een filosofische interpretatie ervan. Er worden nogal wat bezwaren gemaakt tegen filosofische interpretaties van werken van letterkundige aard, precies omdat het filosofische interpretaties zijn. Filosofische interpretaties, zo zegt men, hebben de neiging zelf een filosofie te zoeken in wat ze trachten te verklaren, in een letterkundig werk b.v., en bijgevolg herleiden ze dat werk tot abstracte formules en armzalige, zuiver rationele constructies — armzalig in vergelijking met de fantastische rijkdom van de verbeelding die haar uitdrukking heeft gevonden in het werk van de dichter. Deze opmerking is natuurlijk juist, maar wil men ze als een bezwaar laten gelden, dan berust zulks, meen ik, op een fundamenteel misverstand. Men schijnt te denken dat de filosoof het werk zou willen vervangen door zijn interpretatie, ja men schijnt zelfs de overtuiging toegedaan dat de filosofie altijd „hogere” en „verder gaande” bedoelingen heeft. En dan stelt men vast dat de filosofie, of meer bepaald een filosofische interpretatie van een literair werk, in feite minder biedt dan het werk zelf. Hier hebben we te maken met een misverstand over wat filosofie is, een misverstand dat weliswaar ook bij filosofen verspreid is. Filosofie gaat

dieper dan alle kunst en letterkunde. Maar ze is geen hogere kunst. Filosofie is armzalig in vergelijking met alle kunst. Ik wil niet met de uitdrukkingen „hoog” en „diep” spelen, maar eerder de aandacht erop vestigen, dat „boven” aan de oppervlakte ligt, en dat wat diep is, ook laag is. Misschien is dit een van de belangrijkste dingen die wij in ons tijdperk moeten beginnen te leren: ons vrij te maken van de voorstelling dat wat in èèn opzicht het eerste en voornaamste is, het n beginsel — een beginsel dat in de filosofie de naam van het „absolute” draagt — in welk ander opzicht ook moet zijn. (Dat is niet tegen God gezegd, maar wel, onder meer, tegen een bepaald Godsbegrip, namelijk het absolutistisch godsbegrip van Hegel en zijn volgelingen die heden ten dage bijzonder talrijk zijn in theologische kringen.) De filosofie dus, of de filosofische interpretatie van een letterkundig werk, biedt in zekere zin inderdaad ook mèèr dan dat letterkundig werk zelf, maar natuurlijk ook heel wat minder. Ze biedt meer — dat betekent echter alleen dat ze een nieuwe toegang biedt. Maar zij biedt heel wat minder, namelijk niet het kunstwerk zelf, dat zij op geen enkele manier en in geen enkele zin kan vervangen. Concreet gesproken: het is natuurlijk niet de bedoeling van mijn uiteenzetting over Kafka's *Proces* het publiek uit te nodigen de roman nu maar weg te leggen en zich in de toekomst aan mijn interpretatie te houden, waarin vrijwel al het wezenlijke dat dit werk bevat, kort, rationeel en conclusief zou zijn samengevat. Mijn enige bedoeling is integendeel de roman te laten herlezen, of te laten lezen als dat nog niet zou zijn gebeurd, en een nieuwe visie bij die lectuur te bezorgen, d.w.z. de roman wat doorzichtiger te maken t.o.v. de werkelijkheid waarover hij spreekt, dus het werk van de schrijver ten slotte nuttiger te maken voor ons eigen leven. (Wie dit utilitair oogpunt stoort, moge Kafka lezen, waar deze — in oktober 1917 — heeft genoteerd: „Wenn ich mich auf mein Endziel hin prüfe, so ergibt sich, daß ich... danach strebe... die ganze Menschen- und Tiergemeinschaft zu überblicken, ihre grundlegenden Vorlieben, Wünsche, sittlichen Ideale zu erkennen, sie auf einfache Vorschriften zurückzuführen und mich in ihrer Richtung möglichst bald dahin zu entwickeln, daß ich durchaus allen wohlgefällig würde...”⁽⁷⁾). De rol van de filosofische interpretatie is dus ongeveer dezelfde als die van herinneringen, vragen en beschouwingen die iemand, enige tijd na een eerste lectuur van een boek, ertoe aanzetten het opnieuw te lezen. In die betekenis komt de filosofische interpretatie

veeleer bij het begin dan bij het einde van de lectuur van het geïnterpreteerde werk.

2. Bij de miskennis van de rol van de wijsbegeerte waarover ik het had, behoort ook, en hiermede kom ik tot een tweede punt, onmiddellijk aansluitend bij het eerste, dat men vergeet dat ook de filosofie, onder meer, als literatuur optreedt. Het vermoeden van enige verwantschap tussen filosofie en letterkunde zou dus kunnen bestaan. Die verwantschap kan inderdaad worden waargenomen. Men kan namelijk met enige zekerheid beweren dat juist de roman of het epos de letterkundige vorm is die een filosofisch werk het dichtst benadert; en onder de filosofische oeuvres zijn het heel duidelijk de werken over geschiedenis-filosofie die onmiddellijk aan de grens van het episch verhaal schijnen te staan. Aristoteles rekende Hesiodus bij de theologanten, en Husserl b.v. had de gewoonte over zijn filosofie der geschiedenis te spreken als over zijn „roman”. Zou ten slotte elk episch werk niet werkelijk een soort van filosofische kern bevatten, en zou precies het verschil tussen een roman en een filosofisch werk, ook een werk over geschiedenis-filosofie, niet daarin liggen, dat de filosofische kern slechts door middel van abstractie, en door het terzijde schuiven van het verhaal, uit de roman te puren is? Ik hoef niet te herhalen dat ik, als ik spreek van een „filosofische kern”, daarmee niet het enig wezenlijke bedoel. Integendeel, het wezenlijke van een roman is precies dat hij zich niet herleidt tot een dergelijke „kern”. De concrete vraag is nu hoe ver de filosofische verklaring kan gaan. Dat een filosofische verklaring van een roman mogelijk is, betekent trouwens niet, en moet niet betekenen, dat een *continue* filosofische verklaring van die roman moet mogelijk zijn. De filosofische interpretatie mag niet beweren elk detail van de roman te kunnen verklaren, maar men mag het ook niet van ze eisen. Er is natuurlijk geen sprake van om vanuit de hypothese van de voorgestelde interpretatie de hele roman af te leiden. En zelfs de details die ik, uitgaande van mijn hypothese over Kafka's *Proces*, concreet zou kunnen verklaren, zijn niet te deduceren, maar moeten gevonden worden. Ik zou aan wat ik heb gezegd, b.v. deze vragen, nog kunnen toevoegen: wordt op het einde K. uitgeleide gedaan naar een steengroeve door twee heren in het zwart en met hoge hoeden op, omdat in de projectie van de roman het vonnis eigenlijk al K.'s dood verbeeldt, en dus zijn terechtstelling reeds zijn begrafenis? Zouden in de roman de lokalen van de rechtbank misschien ondergebracht zijn op

de zolders van de huizen omdat aan het ingekort tijdspectief (de afbeelding van het leven als een gebeuren binnen het leven) een soortgelijke verkorting in het ruimtelijk perspectief beantwoordt, zodat de „hemel” neerdaalt tot het hoogste gedeelte van onze woonplaatsen? Wij spraken anderzijds over de rol van de dokters als advocaten, en van de schilder (ook K. zelf wordt op een bepaald ogenblik als schilder, huisschilder zelfs, aangesproken) als incarnatie van de verbeelding: er zouden meer concrete rollen kunnen verklaard worden, en vooral die van de vrouwen, die een belangrijke functie in de roman vervullen. Zij zijn bijna allemaal op een of andere wijze verbonden aan de rechtbank, met de advocaten of, zeer opvallend, met de schilder. En daarbij is het duidelijk dat ze eigenlijk helemaal geen rol spelen — d.w.z., ze spelen geen andere rol dan de hunne: de vrouwen spelen de vrouwen. Wat betekent dat? Dat zij onverschillig tegenover het „proces” staan? K. zoekt altijd opnieuw, vooral in het begin, hulp en steun bij vrouwen om invloed te verwerven op het verloop van zijn proces. Het is zeer duidelijk nutteloos. Wat betekent dat? Dat wij onze hoop stellen in de vrouwen om in onze kinderen ons zelf te overleven — dat dit onze enige hoop is, maar dat we er niet door gebaat zijn omdat onze kinderen hetzelfde proces te wachten staat? Dat het dus de vrouwen zijn die het meest van het proces profiteren („de vrouwen houden van alle beschuldigen”, zegt een vrouw in de roman), hoewel ze de hoop die men in hen stelt, ten slotte nooit vervullen en ook zij niet ontsnappen aan het proces? Ik weet het niet, maar ik denk dat het, bij een nieuwe lectuur van de roman en in het licht van de gesuggereerde interpretatie, mogelijk moet zijn tot een dieper begrip van de rol van de vrouw te komen.

3. Ik kom nu uitvoeriger terug op de verhouding van mijn interpretatie tot andere interpretaties. Uit wat ik zei, blijkt dat ik mijn interpretatie slechts als mogelijk, niet als noodzakelijk voorstel. Er zijn geen noodzakelijke interpretaties. Daaruit volgt dat de verhouding van een interpretatie tot andere interpretaties er geen kan zijn van wederzijdse weerlegging (of weerlegging van alle andere door die ene); dat b.v. vanuit een bepaalde interpretatie zekere punten van het werk niet of moeilijk op te helderen zijn, is eventueel interessant en zelfs belangrijk, maar weerlegt de interpretatie niet: zij kan en hoeft nooit alles uit te leggen. De verhouding van verschillende interpretaties tot elkaar kan slechts zo zijn, dat er èèn is die de andere vermag in

te sluiten en niet hoeft tegen te spreken en uit te sluiten. Ik vermeld hier vooreerst een verklaring van de roman *Het Proces* die ik nog niet heb vermeld: de duiding van het proces als dat van een ziekte, en wel als een uitbeelding van Kafka's eigen zware longziekte. Tal van nota's in Kafka's dagboeken en beschouwingen in brieven laten doorschemeren dat hij bij het schrijven van *Het Proces*, en ook van andere werken, werkelijk onder de indruk van de evolutie van zijn ziekte moet zijn geweest. En inderdaad, ziekte, dat is de naam, en dat is de meest reële verschijningsvorm van het proces dat van het leven naar de dood voert. Ik heb geen reden om deze interpretatie tegen te spreken. Dat geldt ook in het bijzonder voor de interpretatie van prof. Uyttersprot. Het lijkt mij echter kenmerkend dat hij in feite verder gaat in de richting van mijn interpretatie, waar hij zelf enkele eerste, eerder voorlopige, opmerkingen maakt: „Welches auch der Sinn des Prozesses und des Gerichtes sein mag, fest steht, daß die Achse des Geschehens... der Kampf zwischen den Leben-bedrohenden und -vernichtenden und den Leben-erhaltenden Mächten (ist). Auf die einfachste Formel reduziert: zwischen Prozeß (Gericht...) und Arbeit (Amt, Pflicht, Bank...)”⁽⁸⁾. Ik kan hier herhalen dat zich nog een eenvoudiger formule opdringt, dat het hier niet alleen gaat om het leven in de vorm van arbeid, ambt, plicht en bank, maar, zoals het doodvonnis aantoonde, om het leven zonder meer. Eens of in hoge mate eens ben ik het ook op verscheidene andere punten met de interpretatie van prof. Uyttersprot: „Ausweglosigkeit” als „einzige Lehre” van Kafka's *Proces*, groot belang van de verhouding tot Titorelli, Titorelli als type van de kunstenaar in de ruimste zin van het woord, enz. Fundamenteel akkoord bestaat er overigens ook betreffende de noodzakelijke afloop van *Amerika* (of juist: *Der Verschollene*)⁽⁹⁾.

De interpretatie van de roman als beschrijving van het proces van een ziekte moet ik dus geenszins tegenspreken. Als men nu echter wilde opwerpen: ja, maar het is ook niet mèèr dan het proces van de ziekte wat hier metaforisch beschreven wordt, dan zou ik in de eerste plaats antwoorden: ik beweer toch niet meer, maar *minder*: mijn interpretatie houdt zich op een meer elementair vlak, ik ga zelfs niet zover dat ik in de afwikkeling van het proces het concrete verloop van een ziekte wil herkennen. Als mij dan gezegd wordt: maar je geeft de roman toch een diepere betekenis dan hij *moet* hebben — wil ik de volgende hermeneutische of topische opmerking maken: voor uw eigen beweringen,

als positieve stellingen, ligt de bewijslast bij u zelf — *affirmanti occumbit probatio*: stellingen moet u bewijzen als ze de uwe zijn, geen negaties. Maar dat geldt omgekeerd als u het gezegde van een ander interpreteert. Als een filoloog voorstelt een overgeleverde tekst te veranderen om hem te verbeteren, dan moet *hij* bewijzen dat de tekst foutief is. In beginsel geldt in de hermeneutica de noodzakelijke *anticipatio perfectionis*. Als men beweert dat een auteur in een bepaald werk of op een bepaalde plaats „niets anders” wil zeggen „dan” iets minimaals, dan moet degene die dat beweert overtuigend aantonen dat er „niet meer” kán bedoeld zijn⁽¹⁰⁾. Vrijwel identiek is het gesteld met een tweede gebruikelijke interpretatie van Kafka's roman: de godsdienstige. Ik heb het er al even over gehad. Het lijkt geen twijfel dat mijn eigen interpretatie ook de herinnering moet oproepen aan de oude Joodse mythe volgens welke dood, lijden en arbeid over de mens zijn gekomen als boete voor een oorspronkelijke zonde; welke verklaring dan de grondslag is geworden voor de christelijke blijde boodschap — het evangelie — die deze straf door een akte van goddelijke genade — na de offergang van Christus — heeft uitgewist. Wel, ik hoef ook de religieuze interpretatie van Kafka's werk geenszins af te wijzen. Ik wil alleen opmerken dat, indien God als hoogste rechter verantwoordelijk moest gesteld worden voor het proces door Kafka beschreven, de roman in zijn geheel zou neerkomen op een protest tegen het goddelijk bewind, vergelijkbaar met de houding van Dostojevski's Ivan Karamazov: deze loochent God weliswaar niet, maar „hij aanvaardt Gods wereld niet”. Ten derde, de politieke interpretatie van Kafka's *Proces*, die de roman als de uitbeelding van de totalitaire heerschappij van het anoniem apparaat van de moderne bureaucratie beschouwt. Hierover kan inderdaad heel wat gezegd worden. Laat mij even proberen.

Wat is dat eigenlijk — de bureaucratie? Bureaucratie is het domein van de heerschappij van *Parkinsons Law*. Deze wet luidt: „Work expands so as to fill the time available for its completion”⁽¹¹⁾. Bureaucratisch werk is werk dat niet, of niet in de eerste plaats, wordt verricht om het voorgewende doel te bereiken, maar wel om de tijd, de plaats en de middelen te gebruiken die, onder voorwendsel van dat doel, ter beschikking zijn gesteld. Bureaucratie is een soort van omkering van de verhouding van doel en middelen: de middelen dienen niet om het doel te bereiken, maar het

doel is een voorwendsel om de middelen in handen te krijgen en er te kunnen mee handelen. Er wordt b.v. door een groep mensen een bond gesticht met het doel een gemeenschappelijke kas op te richten om elk lid dat in nood geraakt, om redenen onafhankelijk van zijn wil, met de middelen van de gemeenschap ter hulp te kunnen komen. Maar weldra gaat het afgevaardigd beheer de hoofdrol in deze instelling spelen; oorspronkelijk ingesteld om vermeld doel van de vereniging te dienen, wordt het beheer de eigenlijke drager van de instelling. De bijdragen van de leden worden niet meer uitsluitend of zelfs voornamelijk voor genoemd doel gebruikt, maar vormen een kapitaal dat door het beheer wordt gebruikt voor de meest verscheiden financiële operaties. Uit het oorspronkelijke fonds — een vereniging van natuurlijke personen voor wederzijdse hulp in geval van nood — is een anonieme verzekeringsmaatschappij ontstaan. Het verschijnsel is geenszins beperkt tot de rol van de bureaucratie in deze enge zin. Er wordt een werkhuis opgericht met het doel rijtuigen te bouwen en die, mits vergoeding, ter beschikking te stellen voor doeleinden waartoe rijtuigen worden gebruikt. Maar bijna onmiddellijk wordt dat doel een voorwendsel voor de instandhouding van de werkhuisen als produktiecapaciteiten, voor een eigen organisatie van de verkoop, voor een eigen politiek van beleggingen en voor het omstandig beheer van dat alles. Er kan geen sprake meer van zijn dat, als er ooit geen behoefte aan rijtuigen meer bestond (en er b.v. al zoveel in omloop zouden zijn dat het nut van het gebruik van een rijtuig twijfelachtig begint te worden), aan de produktie een eind zou worden gesteld. De „capaciteiten” zijn er en de hele organisatie, en zij moeten worden „gebruikt”, d.w.z. onderhouden. Als er geen behoefte aan het produkt meer was, zou er iets moeten gedaan worden om die behoefte opnieuw te scheppen. Het is niet zo dat het produkt het doel is en de instelling het middel, maar wel dat het produkt een soort van voorwendsel is en dat de belangen bij de instelling zelf liggen en bij het handhaven van het beheer. Ofwel, op een ander vlak: iemand koopt een auto om er zich bij zijn verplaatsingen van te bedienen. Hij heeft die auto en hij gaat zijn leven zo inrichten, dat er voortdurend aanleiding is om van zijn auto gebruik te maken. Het gaat hier om een fenomeen dat Pascal eeuwen geleden heeft beschreven onder de naam „divertissement”. „Les hommes n'ayant pu guérir la mort, la misère, l'ignorance, ils se sont avisés, pour se rendre

heureux, de n'y point penser... (L'unique bien des hommes consiste donc à être divertis de penser à leur condition ou par une occupation qui les en détourne, ou par quelque passion agréable et nouvelle qui les occupe, ou par le jeu, la chasse, quelque spectacle attachant, et enfin par ce qu'on appelle divertissement.) De là vient que le jeu et la conversation des femmes, la guerre, les grands emplois sont si recherchés. Ce n'est pas qu'il y ait en effet du bonheur, ni qu'on s'imagine que la vraie béatitude soit d'avoir l'argent qu'on peut gagner au jeu, ou dans le lièvre qu'on court; on n'en voudrait pas s'il était offert... On aime mieux la chasse que la prise" (12). De wetmatige omkering van de verhouding tussen doel en middelen in het regime van de bureaucratie komt overeen met het wezen van het divertissement, de afleiding, de verstrooiing: men gaat niet op jacht om een haas te schieten, maar de haas is een voorwendsel om zich met de jacht te kunnen bezighouden. Men speelt niet om geld te winnen, maar de kans om bij het spel geld te winnen, is het voorwendsel om te spelen. Men zoekt niet „les grands emplois” om een of ander werk te verrichten, maar het zogenaamde werk is een voorwendsel om zich een plaats van „grand emploi” te bezorgen, die alle soorten van divertissement tot een plicht lijkt te maken. En we hebben gezien hoe Pascal dat alles uitlegt: „Divertissement. Les hommes n'ayant pu guérir la mort, la misère, l'ignorance, ils se sont avisés, pour se rendre heureux, de n'y point penser”. Dat zou dus de eigenlijke oorzaak van de macht van de bureaucratie zijn.

Hoe zit dat dan? Wat heeft Pascal eigenlijk op het oog? Te oordelen naar bepaalde aanknopingspunten, in feite en vooral, als het divertissement par excellence, de filosofie, en wel een bepaald ideaal van de filosofie, het „theoretisch” ideaal. En inderdaad, wat Pascal beschrijft, heeft Aristoteles ooit in een heel andere vorm beschreven: Aristoteles stelt twee soorten van doen tegenover elkaar: een doen zoals het vervaardigen van een of ander voorwerp, en een doen zoals het musiceren, het fluitspelen. En hij zegt: het eigenlijke doen is niet het eerste, maar wel het laatste. Want het doen bij het vervaardigen van iets heeft zijn doel niet in zich zelf, maar in iets anders, en eigenlijk in het beëindigen van zichzelf, van het doen, als het werk gedaan is. Het doen bij het fluitspelen daarentegen heeft zichzelf tot doel en inhoud: men speelt niet op de fluit om aan het einde van de sonate te komen en ermee klaar te zijn, maar om te spelen, en a.h.w. zelfs om het einde ver te houden. Dat doen wil

geen werk (ERGON) tot stand brengen, maar houdt zichzelf „in het werk” (EN-ERGEIA) of beter houdt het werk in zichzelf. Het eerste doen is in wezen eindig en onvolmaakt (waar het voleind zou zijn, houdt het op), het ander is in wezen oneindig (alhoewel er in feite ook een einde zal aan komen) en in zichzelf volmaakt, het heeft de mogelijkheid volmaakt te zijn in zichzelf. U ziet, het fluitspel is in wezen zo iets als de jacht, maar Aristoteles ziet er het meest volmaakte doen in en de meest volmaakte vorm van een dergelijke ENERGEIA ziet hij in de filosofie, d.i. in de zuivere, absoluut belangeloze THEORIA, de zuivere beschouwing van de dingen zoals ze zijn in zichzelf en zoals ze altijd blijven. Leven in de THEORIA echter, zegt hij, is leven zoals God — namelijk leven alsof er in eeuwigheid geen einde zou komen aan dat „doen” (13). Het schijnt dus inderdaad te zijn zoals Pascal zegt: „Les hommes n'ayant pu guérir la mort, ... ils se sont avisés, pour se rendre heureux, de n'y point penser”: zich een levensideaal vormen alsof men goddelijk en onsterfelijk was, de voorkeur geven aan een doen zonder doel boven elk doelmatig handelen, „préférer la chasse à la prise” en uiteindelijk elk doel slechts gebruiken als voorwendsel om zich te kunnen bezighouden in de sfeer van de „middelen” (geldmiddelen, vervoermiddelen, communicatiemiddelen, enz.). Dat alles — en het vormt vermoedelijk wat Kafka de „schijnbare vrijspraak” noemt — is niets anders dan de vlucht voor de dood door middel van de verbeelding van het leven als een eindeloos en oneindig doen zonder enig doel. De doeleinden worden verdrongen door hun gebruik als voorwendsel opdat men zich zou kunnen bezighouden met de middelen, en zulks omdat als laatste doel achter alle doeleinden de dood staat.

Er blijkt dus inderdaad enig verband te bestaan tussen de rol van de bureaucratie en de verhouding van leven en dood. Maar hoe staat het dan daarmee in Kafka's *Proces*? Het valt niet te betwijfelen dat de kanselarijen van de rechtbank, waarvan de oneindige uitgebreidheid wordt gesuggereerd, en de hiërarchie van de instanties, waarvan de eindeloze opbouw wordt beschreven, en de nooit onderbroken bezigheid van de rechtbank en haar bureaucratie in *Het Proces*, een oneindigheid en een oneindig „leven” verbeelden dat inderdaad slechts voor de verbeelding toegankelijk is. De processen — met hun bij voorbaat vaststaande afloop, de doodstraf — hebben voor de rechtbank en haar bureaucratie geen andere betekenis dan dat ze er zich eindeloos kan mee bezighouden. Onverwacht bij Kafka is, dat niet alleen het

eindige leven (als een proces dat noodzakelijk met de dood moet eindigen) en een oneindig zelfgenoegzaam leven (dat slechts in de verbeelding voor de mens toegankelijk wordt) tegenover elkaar worden gesteld, maar dat het in dat oneindig leven is dat zich het proces van het eindig leven afspeelt en dat dit oneindig leven de rechtbank is die het vonnis over het eindige leven uitspreekt en voltrekt. Alleszins herinnert dat weer aan de Joodse mythe van zonde en boete. Maar welke betekenis krijgt het in Kafka's roman? Zou men ten slotte toch moeten of mogen zeggen: het uitzicht van een proces zoals dat door Kafka beschreven krijgt het eindig menselijk leven slechts als men het beoordeelt naar de maatstaf van een eeuwig zelfgenoegzaam leven en de daarbij-
lorende rechtsbevoegdheid zoals de verbeelding zich die voorstelt? Ik zou menen van wel. Vandaar dat heel het proces ook iets irrealis en droomachtigs heeft en herinnert aan het dromerij in de roman *Die andere Seite* van Alfred Kubin, die blijkbaar een diepgaande invloed op Kafka heeft uitgeoefend⁽¹⁴⁾. Maar deze wending blijft in *Het Proces* op de achtergrond, als een mogelijkheid en een vraag: het thema is de fatale realiteit van het proces of van het leven zoals het zich in het proces afspeelt. Wat ik zei, moge daarom volstaan om aan te duiden vanwaar de rol van het anoniem apparaat van de bureaucratie komt in een roman waarin het over leven en dood gaat.

Het moge volstaan, te meer daar ik nog even op het probleem van de onontkoombaarheid van „het proces” wil en moet terugkomen in enkele afsluitende opmerkingen over Kafka's laatste roman, *Das Schloß*, waarnaar ik althans kort moet verwijzen als ik geen verkeerd beeld van de uiteindelijke betekenis van Kafka's werk wil ophangen.

4. De poging het „proces” van het leven van geboorte tot dood, in zijn geheel dus, uit te beelden als een gebeuren binnen het leven zelf, schijnt mij vrij kenmerkend voor de meeste van Kafka's grote en ook kleinere werken uit zijn latere periode, en dat des te meer, naar gelang hij zich vrijmaakt van de obsessie door het schuldcomplex in de vader-zoon-verhouding. Naast het eigenlijk probleem van het leven, zal hij later over de vader-zoon-verhouding opmerken, „bedeutet der Kampf mit dem Vater nicht viel, er ist ja nur ein älterer Bruder, auch ein mißratener Sohn, der bloß kläglich versucht, seinen jüngeren Bruder eifersüchtig im entscheidenden Kampf zu beirren, mit Erfolg allerdings”⁽¹⁵⁾. Ik ga hier nu niet nader in op gegevens voor een mogelijke toepassing van mijn interpretatieschema op,

b.v., *Die Verwandlung*, *In der Strafkolonie*, e.a.; welke band Kafka zelf tussen *Der Verschollene* en *Der Prozeß* ziet, hebben wij al opgemerkt. In *Der Verschollene* wordt het leven beleefd niet alleen als een gebeuren binnen het leven (in dat opzicht biedt deze roman ook heel wat minder dan het *Proces*), maar vooral als ware het een vreemd gedeelte van de wereld dat men, op zichzelf genomen, ook een wereld, de „nieuwe wereld” noemt: het is in de roman de wereld van het leven, binnen de wereld zoals wij hem kennen. In Kafka's laatste roman, *Das Schloß*, vinden we, in zekere zin met elkaar verbonden, beide vormen van uitbeelding van het leven terug, die enerzijds in *Der Verschollene* en anderzijds in *Het Proces* een overheersende functie vervullen. Over *Das Schloß* wou ik nog even uitweiden.

Eerst en vooral gaat het ook hier nog over hetzelfde proces, het proces van het leven. Dat wordt verbeeld als een gebeuren binnen het leven van landmeter K. zoals in het *Proces*, hoewel het leven van de landmeter vóór het begin van dat gebeuren veel onduidelijker blijft dan Josef K.'s leven in het *Proces* vóór zijn aanhouding. Dat laatste staat ons duidelijk genoeg voor ogen, te meer daar het zich ook tijdens het proces nog voortzet. Anderzijds speelt het proces in *Het Slot* zich ook af op een heel bepaalde plaats in de wereld, namelijk in het dorp dat afhankelijk is van het in de nabijheid gelegen kasteel. De uitbeelding van het gebeuren op een ruimtelijk omgrensde plaats brengt mee dat de K. van *Het Slot* dat gebeuren, namelijk deze plaats, binnentreedt ongeveer zoals Rossmann in Amerika aankomt, terwijl de K. uit *Het Proces* wordt aangehouden en van bij het begin de gebeurtenissen vrij passief ondergaat. Die dingen hebt u natuurlijk al lang opgemerkt. Maar wat mij hierbij belangrijk en zelfs de sleutel tot deze roman lijkt, is dit: *Het Slot* schijnt te zijn opgebouwd als had Kafka zich de vraag gesteld: hoe zou de mens dit leven — „het proces” — ervaren als, of naarmate, hij er zich uit eigen vrij besluit zou mee inlaten? En onder welke voorwaarden, met welke motieven en met welke uitzichten zou hij zich ermee kunnen inlaten? Dat zou dus enigszins aansluiten bij een beschouwing die zich, als neventhema dan, ook reeds in het *Proces* aan ons heeft opgedrongen en die haar eenvoudigste formulering vond in K.'s vaststelling in het begin van zijn grote redevoering: „Es ist ja nur ein Verfahren, wenn ich es als solches anerkenne”. Dat wordt in *Het Slot* inderdaad een hoofdthema. K. heeft zich uit vrije wil naar het dorp bij het slot begeven om daar een verblijf

te zoeken. Met wat voor bedoeling? K. geeft het antwoord als Frieda hem voorstelt naar Zuid-Frankrijk of naar Spanje uit te wijken; hij zegt: „Auswandern kann ich nicht, ich bin hierhergekommen, um hierzubleiben... Was hätte mich denn in dieses öde Land locken können, als das Verlangen hierzubleiben?“⁽¹⁶⁾. De toestanden in dat woeste land, d.w.z. in dit leven, zijn van die aard dat voor een vrij besluit om zich ermee in te laten geen andere reden denkbaar is dan precies de wens zelf van een verblijf, de wens om zich ergens op te houden; en het leven is ons enig verblijf. Kan, wie in het leven wenst te „verblijven“, nog een verder doel nastreven, misschien het doel dit leven te leren kennen en te verkennen, dit land af te meten? Trouwens, K. is landmeter. Neen, hij wil niet in dat land vertoeven om er als landmeter te kunnen werken, het af te meten: zijn beroep — en het is geenszins zeker dat hij werkelijk landmeter is — is slechts een voorwendsel om de vergunning te krijgen om in dit land en leven te mogen verblijven. Maar biedt dat land, dit leven, dan werkelijk een mogelijkheid van verblijf? Ja, de enige; en toch, neen: het leven laat ons juist nergens vertoeven, het drijft ons voort van ogenblik tot ogenblik tot aan zijn einde, tot aan ons einde, tot aan de dood; slechts in de dood, waar ons leven ophoudt, kunnen wij uiteindelijk verwijlen, en in feite overschrijdt ons leven zelfs deze drempel niet — en ook dit laatste verblijf is ons slechts in een hoogst dubieuze vorm toegankelijk. En zo is het ook met het verblijf in het dorp bij het slot: een verblijf in het dorp is slechts mogelijk mits voortdurende inspanningen, die K. de hele tijd bezig en in beweging houden, worden geleverd om in het bezit te komen van een verblijfsvergunning. En al deze inspanningen gaan rechtstreeks of onrechtstreeks de weg op naar het uiterste einde van het gezocht verblijf, van het dorp, naar het kasteel, de burcht, „das Schloß“, das verschlossene und beschließende. „Das Schloß“ is „der Schluß“, het einde, de dood, met al wat hij voor het leven inhoudt, dat hij overheerst, zoals het slot de zetel is van het bestuur van alle dorpsaangelegenheden tot in het geringste detail. De mogelijkheid van een werkelijk verblijf in het dorp berust uiteindelijk alleen bij het slot. Maar men komt er nooit. Anderzijds is toch dit, naar Brod bericht, het einde van de roman: „Der angebliche Landvermesser ...läßt in seinem Kampfe nicht nach, stirbt aber vor Entkräftung. Um sein Sterbebett versammelt sich die Gemeinde, und vom Schloß langt eben die Entscheidung herab, daß zwar ein Rechtsanspruch K.'s, im Dorfe zu wohnen, nich bestand —

daß man ihm aber doch mit Rücksicht auf gewisse Neben-umstände gestatte, hier zu leben und zu arbeiten“⁽¹⁷⁾. Dat wil zeggen, zelfs in zijn laatste ogenblikken is het verblijf de stervende niet gegund; wel wordt een soort van vergunning onder voorbehoud verleend. Alles samengenomen zou dit kunnen betekenen: een vrij verblijf in het leven is slechts zinvol en mogelijk als een voorafgaande aanvaarding van de eindigheid, d.w.z. in de vorm van een beslist de dood tegemoet gaan. Vrij aanvaardbaar is het leven slechts op voorwaarde, met het motief en met het uitzicht, dat men een verblijf in dit „öde Land“ in geen andere vorm zoekt dan door vastbesloten, zonder aarzelen de weg van het leven op te gaan naar de dood, de weg van het dorp naar het slot. Slechts op deze weg is er een verblijf in het leven te vinden. En daaruit vloeit de „levenswijsheid“ van Kafka voort, die hij in de laatste periode van zijn leven heeft weten te verwerven en die in de roman *Het Slot* op veelvuldige wijze verbeeld is: er is voorwaartse beweging in het leven — in de richting van het doel — als de held inderdaad heeft beslist op zijn doel af te gaan. Maar dat doel van het leven — verbeeld door het „slot“, het „kasteel“ — is de dood. Men faalt in het leven omdat men in feite niet besloten is naar zijn einde, zijn dood, toe te gaan, en elk doel, elke stap in de richting van een te bereiken doel, is een stap in de richting van de dood. Je mist je doeleinden wanneer je in feite niet besloten bent die doeleinden te bereiken, omdat je het eigenlijke doel vreest en tracht te ontvluchten: de dood. Men stelt zich voor, dit en dat doel te willen bereiken. Maar het gestelde doel wordt aanleiding om je bezig te houden met die en die middelen om het te bereiken, met die en die voorafgaande noodzaken, voorwaarden, hulpmiddelen, enz.; je verwijdert in feite het doel ten voordele van het omgaan met de middelen, die zelf „inter-essanter“ zijn: ten slotte is je doel slechts een voorwendsel om je toe te laten je tijd door te brengen te midden van allerhande middelen: vervoermiddelen, betalingsmiddelen, communicatiemiddelen, enz. And work expands so as to fill the time available for its completion — Parkinson's Law. Wij moeten kiezen tussen de bedreiging het slachtoffer te worden van deze wet — en de bedreiging van onze eindigheid, onze sterfelijkheid. Maar sterven doen wij in elk geval (men verontschuldige de herhaling).

Men zou kunnen opmerken dat K., de dag na zijn aankomst in het dorp, zich zonder verwijl op weg naar het slot begeeft, maar dat hij halfweg rechtsomkeer moet maken,

gewoon omdat zijn krachten het hem begeven. Daar ziet het althans naar uit. Maar als hij het opgeeft, en zich met een slede laat terugrijden naar zijn hotel, kijkt hij nog een laatste maal om naar het slot :

„Das Schloß dort oben, merkwürdig dunkel schon, das K. heute zu erreichen gehofft hatte, entfernte sich wieder. Als sollte ihm aber noch zum vorläufigen Abschied ein Zeichen gegeben werden, erklang dort ein Glockenton, *fröhlich beschwingt*, eine Glocke, die wenigstens einen Augenblick lang das Herz erbeben ließ, so, als *drohe* ihm — denn *auch schmerzlich* war der Klang — die *Erfüllung* dessen, wonach es sich unsicher *sehnte*”⁽¹⁸⁾.

Rudolf Boehm

⁽¹⁾ *Tagebücher 1910-1923*, blz. 481.

⁽²⁾ *Der Prozeß*, 3de uitgave, blz. 272.

⁽³⁾ *Briefe 1902-1924*: brieven van 4 en 11 april 1913 aan Kurt Wolff (blz. 115 en 116), van 15 oktober 1915 aan de uitgeverij Kurt Wolff (blz. 134), van 28 juli en 14 augustus 1916 aan de heer Meyer van deze uitgeverij (blz. 147 en 148) en van 19 augustus 1916 aan de uitgeverij (blz. 148-149). Met deze laatste twee brieven laat Kafka het plan varen.

⁽⁴⁾ *Der Prozeß*, blz. 195.

⁽⁵⁾ Blz. 185.

⁽⁶⁾ Blz. 55-61.

⁽⁷⁾ *Tagebücher*, blz. 535.

⁽⁸⁾ H. Uyttersprot, *Eine neue Ordnung der Werke Kafkas?*, Antwerpen 1957, blz. 48.

⁽⁹⁾ Wij laten hier het vraagstuk van de juiste schikking van de hoofdstukken van het *Proces* buiten beschouwing, alhoewel m.i. ook hier mijn interpretatie en de stellingen van prof. Uyttersprot elkaar zouden kunnen steunen.

⁽¹⁰⁾ Wanneer men dan zegde, dat er misschien wel iets „diepers” door de dichter zou kunnen bedoeld zijn, dat echter om feitelijke redenen niet kan achterhaald worden, dan blijft ook dat mogelijkere wijze nog een versluierde vorm van dezelfde illegitieme negatie ten laste van een andere. Als het dat niet is, moet het antwoord erop luiden: welke betekenis van een werk kan achterhaald worden, is geen vraag waarop a priori kan geantwoord worden. Het gaat hier om een „Tatsache” in de oorspronkelijke zin van dit woord: het is zaak van de daad aan te tonen wat kan.

⁽¹¹⁾ C. Northcote Parkinson, *Parkinson's Law or the Pursuit of Progress*, London 1958, blz. 4.

⁽¹²⁾ *Pensées*, fr. 133 en 136 uitgave Lafuma (= fr. 168 en 139 uitgave Brunschwig).

⁽¹³⁾ *Metafysica*, 1ste boek, 2de kapittel; *Nicomachische Ethica*, 10de boek, 7de kapittel.

⁽¹⁴⁾ Deze diepzinnige roman is weer beschikbaar als nr. 8 in de „sonderreihe dtv”.

⁽¹⁵⁾ Kafka noemt deze opmerking overigens een „blasfemie”. *Briefe*: brief van 13 januari 1921 aan Max Brod, blz. 291; men vergelijk ook Gustav Janouch, *Gespräche mit Kafka*.

⁽¹⁶⁾ *Das Schloß* (Sonderausgabe 1958), blz. 139.

⁽¹⁷⁾ Blz. 313.

⁽¹⁸⁾ Blz. 21; cursiveringen van mij.

EZELSJONG

Een Belgisch Zondagsblad
toont de foto van G.K.F. van het Reve
(F. sinds de grote schrijver
rooms-katholiek is geworden)
boven de foto
staat een machtige kop
'ook Irene is nu in verwachting'
de argeloze lezer
in zijn auto langzaam door de Leidsestraat
hij heeft opzij gekeken naar de krantenhal
en net op tijd op de rem getrapt
kan tot de slotsom komen
dat ook Gerard
(de grote schrijver F. sinds hij enzovoort)
nu in verwachting is
wat zal het zijn
misschien een ezelsjong
alleen er klopt iets niet
dan had het immers
andersom
moeten gebeuren
wat zegt Van Dis daarvan?

Richter Roegholt

Een document

BRIEF

Geachte Heer, Het blad papier waarop uw adres geschreven staat doet er mij aan denken dat ik beweerd heb te kunnen schrijven. Ik durf ook vertellen dat ik schilderen kan. Ik heb reeds enige witte doeken met vele kleuren dik besmeerd. Nu hangen ze daar, gewurgd, vermoord, verkracht.

Ik heb maar een karig onderwijs genoten. Waar zou ik dat alles geleerd hebben?

Mijn levenstaak zou brood bakken zijn. Zij hing mij rap de keel uit. Want, rond-springen in een spelonk, zestien, zeventien uren daags, bij hitte, stank en stof, scheen mij zelfmoord. De lucht bevatte alles uitgenomen voldoende zuurstof en het bed waarin wij gevierden slapen, gelee meer op een hangmat. Wij lagen als varkens op elkaar.